11

Hkkjrh;kukVîdyk

अस्मिन् पाठे वयं भारतीयनाट्यकला विषये चर्चां करिष्यामः। भारतीयनाट्यशास्त्रं अस्माकं देशस्य प्रतिभायाः परिणामो वर्तते । प्राचीनभारते नाटकानां बहवः रूपाः प्रचिलिताः आसन् ये मूलतः अत्रत्याः जनजातिभिः संबंधिताः आसन्।

mís';kfu

एतत् पाठं पठनान्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- नाट्यशाकला मूलघटकानां व्याख्यां करणे ;
- नाटकस्य प्रकाराणां सूचीं निर्माणे ;
- एकनाटकमञ्चनस्य चरणानां सूचीनिर्माणे ।

11-1 ukVî'kkL=.k ;ä% eyfopkjk%

नाट्यशास्त्रं पञ्चमं वेदमपि मन्यते । अस्मिन् चतुर्वेदानां तत्वानि सन्ति । यथा ऋग्वेदतः नृत्यम्, सामवेदतः गीतम्, यजुर्वेदतः अभिनयः तथा अथर्ववेदतः उत्साहः स्वीकृताः आसन् । नाट्यशास्त्रे मंचनकलायाः सर्वान् पक्षान् भरतमुनिः

अवाबोधयत्, ते नाट्यशास्त्रस्य सर्वविधपक्षान् सैद्धान्तिकरूपेण मौखिकवाचनस्य परम्पराभ्यः सामाजिककार्यक्रमेभ्यः विविधावसरेषु कवितावाचनकार्यक्रमेभ्यः प्राप्तवन्तः

नाट्यशास्त्रानुसारं रसाः मनौवैज्ञानिकस्थितिः (भावः), ऐतिहासिकः, प्रतिनिधित्वम् (अभिनयः), अभ्यासः, शैली, स्थानिकोपयोगः (प्रवत्ति), सफलता (सिद्धि), स्वरः, वाद्ययन्त्रं (अद्योत्य), गीतम् (गानम्), मंचः (रंगमंचः) इत्यादयः नाट्यशास्त्ररस्य प्रमुखाः घटकाः सन्ति ।

ikBxrk ç'uk 11-1

1. रिक्तस्थानं पूरयेत

   भरतमुनेः नाट्यशास्त्रं पंचमं वेदं मन्यते । यस्मिन् चतुर्वेदानां तत्वानि सम्मिलितानि सन्ति यथा .... तः नृत्यम्, ... तः गीतम् .... तः अभिनयः, ... तः उत्साहः स्वीकृता सन्ति ।

11-2 ukVdL; n'kçdkjk

भरतमुनि ने नाट्य शास्त्रा में 10 प्रकार के नाटकों का वर्णन किया है। ये हैं–

- नाटक
- प्रकरणम्
- समवकारः
- अङ्कः
- व्यायोगः
- भाणः
- समवकारः

fVIi.kh

- वीथिः
- प्रहसनम्
- डिमः
- ईहामृगः

शैली तथा वृत्तिः नाटके महत्वपूर्णां भूमिकं निर्वहति । वृत्तिः अग्रेक्रमे दशविधनाटकरूपेषु वर्धते । नाटकेषु विविधता रशैलीनां विविधताभिः एव उत्पन्ना अभवत् । नाटके तथा प्रकरणे स्थितिनां विभिन्नता भवति तथा एते विभिन्नशैलीभिः निर्मिताः भवन्ति । अङ्कः, व्यायोगः, भाणः, समवकारः, वीथिः, प्रहसनम्, डिमः ओह), तथा इहामृगः एतेषु कस्यापि प्रकारस्य ओजपूर्णाशैली न भवति । एषा कौशीकी वृत्तिः अस्ति।

i½ ukVd%

नाटकस्य निम्नलिखिताः विशेषताः सन्ति

- विषयवस्तुः एका प्रसिद्धकथाधारिता अथवा सत्यघटनाधारिता भवितव्या।
- कथायाः नायकः एकः भद्रप्रकृतेः व्यक्तिः भवितव्यः यथा रामः तथा कृष्णः।
- वर्गकथायाः नायकः राजसीश्रेण्याःअथवा महात्मा भवितव्यः यथा राजा जनकः तथा विश्वामित्रः ।
- नायके दैवीयसंरक्षणं भवितव्यम्, तस्मिन् महामानवस्य शक्तयः भवितव्याः।
- नायकस्य राजसीजावनं सफलं भवितव्यम् ।
- नाटकस्य कथाः उपयुक्तघटनाभिः ग्रन्थिता भवितव्या ।
- आनंदे दुःखे तथा विभिन्नस्थितिषु नायकस्य व्यवहारः भावनासु तथा मनोवैज्ञानिकदशासु व्यक्तः भवितव्यः ।

ii½ idj.ke

प्रकरणे लेखकः कथां स्वेच्छया लिखति, उदाहरणार्थं कथया कोऽपि आधारो भवितुं शक्नोति अथवा नूतनापि कथा भवितुं शक्नोति । सर्वाणि चरित्राणि लेखकस्य कल्पनायाः उपजानि भवन्ति ।

iii½ leodkj%

समवकारे निम्नलिखिताः विशेषताः भवितव्याः

- समवकारस्य विषयवस्तौ सुराः तथा असुराः भवन्ति ।
- सुरः तथा असुरेषु कोऽप्येकः प्रसिद्धविशालनायको भवति ।

iv½ v³d%

अङ्के निम्नलिखिताः विशेषताः भवन्ति

- नाटकस्य घटना पूर्णतया व्यक्ता भवति ।
- तस्य पूर्णतया प्रसारणं न भवति ।
- चरित्रेषु विभिन्नप्रकारस्य भावनाः उत्पन्नाः भवति ।

v½ 0;k;kx%

व्यायोगे निम्नलिखिताः विशेषताः भवन्ति

- अस्मिन् एकः ख्यातिलब्धः नायको भवति ।
- महिलपात्राः न्यूनाः भवन्ति ।
- अस्मिन् कमप्येकदिवसस्य घटना शम्मिलिता भवति ।

vi½ Hkk.k½

भाणे निम्नलिखिताः विशेषताः भवन्ति ।

- अस्याभिनयः केवलं एकपात्रेण भवति ।
- अस्य प्रकारद्वयं भवति । एकस्मिन् सः आत्मनं भावं व्यक्तं करोति । तथा द्वीतीये सः अन्यकार्याणां वर्णनं करोति ।
- अस्मिन् धूर्तस्य तथा वितायाः चरित्राणि भवन्ति ।

vii½ ohfFk½

वीथेः निम्नलिखिताः विशेषताः सन्ति –

- केवलम् एकोऽङ्को भवति ।
- अस्याभिनयः केवलं पात्रद्वयेन भवति ।
- अस्मिन् सम्मिलितानि चरित्राणि उच्चमध्यमनिरम्नश्रेणीनां भवति ।
- अस्य 13 प्रकाराः सन्ति ।

viii½ iglu

प्रहसने निम्नलिखिताः विशेषताः सन्ति

- अस्य रूपद्वयं भवति शुद्धं तथा मिश्रितम्
- शुद्धे हासविषस्य सामग्री यथा भिक्षुकः, शिवस्य सन्यासीरूपम्, तथा जनानां हास्यकरणं सम्मिलितमस्ति ।
- अस्मिन सेवकस्य, धूर्तस्य तथा मिश्रितव्यक्तेः बहुवारं लज्जाहीनानि रूपाणि प्रस्तुतानि भवन्ति ।

ix½ fMe%

डिमस्य निम्नलिखिताः विशेषताः सन्ति

- अस्य नायकः विश्वविख्यातः तथा उच्चतमः भवति ।
- अस्य चत्वारः अङ्काः भवन्ति, हास्यः तथा श्रृंगाररसं त्यक्त्वा षड्भावाः भवन्ति ।
- अस्मिन् विभिन्नाः घटनाः यथा – उल्कापिंडस्य पतनम्, भूकंपः, सूर्यग्रहण, विवादः, युद्धसदृश्यः घटनाः सम्मिलिताः सन्ति ।

x½ bgex%

अस्य निम्नलिखिताः विशेषताः भवन्ति ।

- एषः सुव्यवस्थितपटकथायाः उपरि निर्मितः भवति ।
- अस्मिन् नाटकीयरूपे दैवीयाभायुक्ताः पुरुषाः भवन्ति ये दैवीयमहिलाभिः सह युद्धं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

11-3 ,dkadL; çn'kuk; epfuek.kEk

d- ;kstuk vkSj vk;kstue

1. पटकथायाः निर्माणम् ।
2. निर्देशकस्य (सूत्रधारस्य) अन्वेषणम् अथवा निर्देशकस्य कार्यभारं स्वीकरणम् ।
3. व्ययाय निवेशस्य व्यवस्था ।
4. समयसारणीनिर्माणम्
5. रंगमञ्चस्य सज्जाकरणम्

6. सहाकानां तथा कर्मचारिणां सहायतां स्वीकरणम् अथवा तेभ्यः उत्तरदायित्वप्रदानम् ।

7. नाटकस्य प्रदर्शनाय कलाकारैः सह वार्ता

[k- ukVdL; e¥p vku;uEk

1. सज्जायाः कृते समयसारिण्याः निर्माणम्

2. परिधानम्, प्रकाशः इत्यादिनां वस्तुनां व्यवस्था करणं तथा मार्ग निर्माणम् ।

3. प्रदर्शनाय एका समयसारिणी निर्माणम् ।

4. नाटकं संवर्धनम्

5. पूर्णप्रेरणया तथा आनन्देन सह नाटकस्य प्रस्तुतीकरणम्

ikBxrk% ç'uk% 11-2

1. रिक्तस्थानानि पूरयेत्

क. नाटकः तथा .... ( ) स्थितिषु विविधताः भवन्ति एते सर्वविधशैलीभिः निर्मिताः भवन्ति ।

ख. .... अग्रे गत्वा दशधा नाटकानां रूपे वर्धते ।

2. कीदृशस्य नाटकस्य विषयवस्तुनि सुराः तथा असुराः उभौ भवन्ति ।

3. कीदृशे नाटके उल्कापिंडानां पतनम्, भूकंपः, सूर्यग्रहण्, विवादः तथा युद्धसदृशाः विषयाः सम्मिलिताः भवन्ति ।

4. कीदृशे नाटके उच्चः, मध्यमः, तथा आंतरिकप्रकारस्य चरित्राणि सम्मिलितानि सन्ति ।

HkoUr% fdi f'kf{kroUr%

- प्राचीनपरम्परायाः आधारे मुख्यतः दश प्रकारस्य नाटकाः भवन्ति यथा – नाटकः, प्रकरणम्, अङ्कः, व्यायोगः, भाणः,समवकारः, वीथिः, प्रहसनम्, डिमः तथा इहामृगः ।
- नाटकः दशप्रकारस्य शैलीनां अग्रिमं रूपम् अस्ति ।
- नाटकप्रदर्शनाय मञ्चस्य सज्जा ।

ikBkUrk% ç'uk%

1. कीदृशे नाटके धूर्तमिश्रितजनाः सदृशानि चरित्राणि सम्मिलितानि सन्ति।
2. कीदृशे नाटके महिलानां संख्या न्यूनतमाः भवन्ति ।
3. कीदृशे नाटके नायकः उच्चवर्गस्य भवति यथा – रामः, कृष्णः

mÙkjekyk

11-1

1. ऋक्, लाम, यजुरः, अथर्वः

11-2

1. (क) प्रकरण्

   (ख) वृत्तिः
2. समवकारः
3. डिमः
4. विथिः